

ДО ПРОБЛЕМИ ФОНОСЕМАНТИЧНИХ ЯВИЩ ТА УНІВЕРСАЛІЙ У ГЕРМАНСЬКИХ ТА СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

У статті з'ясовано функціонування асоціативно-символічного значення в близько- та віддаленоспоріднених мовах. Цю проблему розглянуто з погляду зіставного аналізу різноманітних фонологічних систем за допомогою психолінгвістичного експерименту за ознаковими шкалами. Поставлено питання про існування фоносемантичних універсалій, визначено їхній статус.

Ключові слова: фоносемантизм, фоносемантична універсалія, коефіцієнт рангової кореляції, психолінгвістичний експеримент, ознакові шкали.

Комплексне інтегральне дослідження об'єкта, що проводиться в напрямках, перспективних для ХХІ ст., сприяє визначенню когнітивних можливостей мови, а звідси — переоцінці наявних даних про функціонування мовних феноменів. Сучасна мовознавча наука змушена розширити сферу дослідження явищ, прямо чи опосередковано пов'язаних із мовою. Через це в дослідженні мови пропонується використовувати нові принципи, згідно з якими передбачаються активні виходи в інші суміжні з лінгвістикою науки, вивчення мови з метою пізнання її носія та різнопланових аспектів процесу мислення людини, поглиблене вивчення широкого кола функцій мови, прагнення до всебічного пояснення мовних явищ¹.

Практика наукового пошуку свідчить, що чим глибше людина пізнає мову, чим більший обсяг фактичного матеріалу нагромаджують науковці, тим, як це не парадоксально, складніші питання та проблеми виникають, і навіть те, що вважали раніше безапеляційно очевидним, підлягає сумніву і постає на порядку денному².

Як актуальні серед важливих фонетико-фонологічних напрямів виділяються проблеми фоносемантики: формування фоносемантичних універсалій, реалізація фонем та фонестем у різнопланових лексичних одиницях і текстах різних стилів, дослідження фоносистем статистичними, психолінгвістичними та структурними методами.

У сучасній фонології збільшився інтерес до елементарних одиниць мови та їхніх диференційних ознак, які у свою чергу можуть слугувати фундаментом фоносемантичних універсалій. Усебічна увага дослідників первинних фонологічних одиниць у фоносемантичній системі передбачає визначення лінгвістичного статусу цих одиниць, актуальність дослідження яких зумовлена моментом поєд-

¹ *Ананьев Б. Г.* Психология чувственного познания.— М., 2001.— 279 с.

² *Левицкий В. В.* Звуковой символизм // Основные итоги.— Черновцы, 1998.— 130 с.

нання конститутивної та дистинктивної функцій і двох характеристик (артикуляційної та акустичної).

Існує кілька концепцій первинних фонологічних одиниць залежно від того, який аспект беруть за основу: субстантний, структурний чи функціональний, що, власне, і визначає базову одиницю фонології³.

Нашу увагу привертає той факт, що необхідність у спілкуванні спонукає мовців шукати нових засобів для позначення наявних реалій, до переосмислення форми й наповнення її новим змістом. Таким чином, значення слів трансформуються, ускладнюються, позначення знака тяжіє до виконання інших (вторинних) функцій порівняно з первинними, а позначення виявляє свою маніфестацію іншими засобами. У результаті спостерігаємо явище *асиметрії*, яке передбачає трансформування семантики або граматичної форми, що може ускладнюватися багатогранністю, тобто форма, набуваючи нової, незвичайної для неї функції, не втрачаючи наявної, висхідної, отримує додаткову функцію, унаслідок чого створюється *новий семантичний фон лексичної одиниці*.

Ми схильні стверджувати, що, незважаючи на класифікацію мов, поділ на сім'ї та на підгрупи, існує певний рівень *універсальності* між віддалено- та близькоспорідненими мовами. Цьому і присвячене дослідження фонологічних систем у плані пошуку фоносемантичних універсалій як у діяхронії, так і в синхронії.

У психолінгвістичних дослідженнях мовознавець використовує експеримент, адже тільки на підставі спеціальних пошуків із широким контингентом інформантів можна сформулювати необхідні концепції, які й становлять підвалини фоносемантики як науки, що ґрунтується на психолінгвістичних засадах. Аналіз експериментальних даних спонукає розглядати мову з погляду її внутрішньої будови як складне багаторівневе утворення, де одиниці нижчих рівнів виступають складовими елементами вищих рівнів, що є традиційним для вітчизняної науки про мову.

У процесі проведення серії психолінгвістичних експериментів були отримані асоціативно-символічні значення голосних і приголосних фонем англійської, німецької, російської та української мов за трьома шкалами семантичного диференціала (СД) — «сили», «активності» та «оцінки»⁴. Для порівняльного аналізу оцінок за названими шкалами використано 5 голосних та 17 приголосних, спільних для всіх чотирьох мов. Порівняння проведене з метою встановлення ступеня зв'язку асоціативно-символічних значень фонем германських та слов'янських мов, адже гіпотеза про зв'язок асоціативних значень між близькоспорідненими та віддаленоспорідненими мовами вимагає свого підтвердження або спростування (див. табл. 1).

Таблиця 1

Міжмовне порівняння асоціативно-символічних значень					
№	Шкала	Англ.-нім.	Англ.-укр.	Нім.-укр.	Англ.-рос.
1	сила	$r_1 = 0.63$	$r_1 = 0.38$	$r_1 = 0.49$	$r_1 = 0.51$
2	активність	$r_2 = 0.67$	$r_2 = 0.47$	$r_2 = 0.46$	$r_2 = 0.41$
3	оцінка	$r_3 = 0.59$	$r_3 = 0.25$	$r_3 = 0.42$	$r_3 = 0.48$

³ Тоцька Н. І. Голосні фонемі української літературної мови.— К., 1973.— 192 с.

⁴ Osgood Ch., Suci G. J., Tannenbaum P. H. The measurement of meaning.— Urbana, 1957.— 342 p.

Застосувавши критерій кореляційного аналізу r , ми встановили кількісні показники зв'язку між германськими та слов'янськими мовами. Отже, мінімальні значення такі: $r = 0,46$ при $P = 0,05$; $r = 0,58$ при $P = 0,01$.

Проаналізувавши дані підрахунків, можемо дійти висновків, що найбільше подібні у своєму функціонуванні фонемі англійської та німецької мов, оскільки коефіцієнти рангової кореляції для всіх трьох шкал значущі. Далі простежується зв'язок між німецькою та українською мовами (два значущих результати), між англійською та російською мовами (2 значущих результати, але за іншими шкалами) і найменш тісний зв'язок — між англійською та українською мовами ($r_2 = 0.47$ тільки за шкалою «активності»). Отже, ми отримали ще одне підтвердження мовної близькості германських мов та деякої подібності на фонетичному рівні германських мов зі слов'янськими (у випадку із сучасною українською та російською мовами), що може пояснюватися історичними політико-економічними контактами європейських держав, починаючи з VIII–IX століть.

Порівнявши отримані результати, можемо стверджувати, що спільні диференційні ознаки, властиві фонемам як германських, так і слов'янських мов, створюють передумови для універсальності певних диференційних ознак фонем (далі — ДОФ) і пояснюють моменти подібності однакових (аналогічних) фонем у різних мовах, а розбіжності та специфіка певних ДОФ пояснюється різним менталітетом носіїв мови, певними відмінностями у сприйнятті навколишнього світу.

Узагальнюючи викладене вище, можна дійти висновку про те, що до *фоносемантичних універсалій* у германських та слов'янських мовах можна віднести такі диференційні ознаки, як сонорність та глухість — дзвінкість. Специфічною, вузьконаціональною є ознака палатальності для слов'янських мов. Незважаючи на такі категорії, як час, динаміка мовних змін і контингент інформантів, експерименти на ідентичному матеріалі засвідчили високий ступінь єдності результатів асоціативно-символічних значень фонем сучасної німецької мови та споріднених (англійської) і віддаленоспоріднених (української, російської), що виключає, на наш погляд, фактор випадковості.

З появою перших психолінгвістичних досліджень сформувалися одразу два погляди на досліджувані явища. Противники зв'язку звука та слова відразу заявили, що звук сам по собі змісту не має, набір фонем у різних мовах не завжди збігається, звуковий склад різних мов є різним, а відповідно звукова оболонка слова — умовною, конвенційною. Прихильники такого трактування цього явища отримали у процесі численних експериментів аргументовані дані про те, що, по-перше, фонетичне значення фіксують не тільки в ізольовано взятих звуків, а й у словах, а по-друге, що фоносемантичне наповнення тексту здатне на підсвідомому рівні впливати на хід смислового сприйняття повідомлення⁵.

З урахуванням зазначеного вище, було проведено дослідження відношень серед лексем — як споріднених, так і віддаленоспоріднених мов — на матеріалі вербальної та ознакової лексики англійської, німецької, української та російської мов. Мета дослідження — виявлення асоціативно-символічного зв'язку фонем сучасних чотирьох мов зі значенням (змістом) лексем для встановлення характеру фоносемантичних відношень у мові взагалі та споріднених мов зокрема.

Зі словників відповідних мов були відібрані методом суцільної вибірки всі вербальні та ознакові лексеми, певним чином пов'язані зі значенням «руху», «звучання» та «освітлення». Як свідчить практика досліджень, власне «вербальні» й «озна-

⁵ Воронин С. В. Основы фоносемантики. — Ленинград, 1982. — 242 с.

кові» лексеми є найпридатнішими для вивчення, оскільки містять у собі яскраво виражені ознаки.

Усі лексеми, які були виписані зі словників, транскрибувалися й підраховувалася кількість голосних і приголосних фонем у досліджуваних лексемах. За допомогою критерію χ^2 весь досліджуваний лексичний масив обчислювався з метою встановлення асоціативно-символічного зв'язку певних фонем із певними семами (див. табл. 2, 3). Зведена таблиця демонструє отримані результати дослідження вокальних та консонантних систем близько- та віддаленоспоріднених мов (див. табл. 3).

Таблиця 2

Кількісна характеристика вербальних та ознакових лексем у чотирьох мовах				
Мова	Дієслова			
	руху	звучання	освітлення	всього
англійська	203	212	55	470
німецька	197	208	59	464
українська	141	271	81	493
російська	393	162	35	590
Разом:	934	853	230	2077

Таблиця 3

Зв'язок фонем германських та слов'янських мов з асоціативно-символічним значенням шкал семантичного диференціала Ч. Осгуда			
Голосні в різних мовах	Рух	Звучання	Освітлення
англійська	□ ∂ u:	u: j u e i	□а: ∂
німецька	а е: Y ∂ v	Y œ	а е: а о v
російська	ей йа	а и й а	а е е й а
українська	е і v й у й е	е і й е а	а і у й е й а
Приголосні в різних мовах			
англійська	t □ p b d k g t	p g r s z n l □ f l	p d k f θ r n l
німецька	k m r h v □	k m r h f v s	p k l f □ ç
російська	б' д к р р' х'	д к з к' н' с' х ж	б' в н' р' р' с' х х'
українська	в г д к л м н	к л' н' п с д п ш	г к м н р с ш з л н' с' ц' р'

Отже, значення руху передається в германських мовах переважно голосними високого підняття переднього і заднього ряду [□ u:] в англійській та [а Y v] — у німецькій мові. Тобто суттєвою спільною ДОФ у цьому випадку є високе підняття голосних. У слов'янських мовах у високому та середньому піднятті і передньому ряді переважає ідея руху. Якщо порівняти чисті голосні чотирьох мов, то стає очевидним, що до континууму універсальних ДОФ для позначення ідеї руху можна віднести високе підняття, передній ряд та нелабіальність.

Значення звучання характеризується в германських мовах такими ДОФ, як високе підняття, передній та задній ряд і лабіальність, а в слов'янських мовах — передній та середній ряд, високе і низьке підняття, нелабіальність. Тобто спільними універсальними ДОФ для звучання є високе підняття і передній ряд.

Значення «світло» може передаватися в германських мовах такими ДОФ голосних: високим, низьким та середнім підняттям, переднім та заднім рядом, наявністю лабіальних та нелабіальних голосних. У слов'янських мовах ознаковий аспект передачі «освітлення» зводиться до аналогічних ДОФ.

Отже, підсумовуючи результати статистичного дослідження вокалічної системи чотирьох мов з метою встановлення універсальних фоносемантичних ДОФ відзначимо, що до останніх можна зарахувати високе підняття та передній ряд. До специфічних, вузьконаціональних є підстави віднести ДОФ лабіальність, яка більше притаманна германським вокальним звукам, а ДОФ задній ряд переважає в асоціативно-символічній характеристиці руху слов'янських вокальних звуків.

Щодо зв'язку символіки консонантів із ідеями «руху», «звучання» та «світла» спостерігається така картина: «рух» символізують в англійській мові губно-губні, передньоязикові, шумні та сонорні приголосні; у німецькій мові — губно-губні, передньоязикові, шумні, щілинні, сонорні та глотковий (фарингальний) [h]. Практично, крім глоткового [h], різниці в передачі ідеї «руху» в германських мовах не існує. У слов'янських мовах «рух» асоціюється із звучанням губних, передньоязикових, сонорних, шумних, дзвінких, глухих, передньоязикових, піднебінних, а в українській мові — ще й з глотковим фарингальним [ɣ]. Відмінність полягає в тому, що в російській мові ідея «руху» додатково передається ще трьома палатальними [б' р' х'], а в українській — глотковим. У цілому, у чотирьох мовах спільними ознаками приголосних для передачі звучання є: губні, сонорні та передньоязикові приголосні. Використовуючи результати наших попередніх експериментів з оцінювання фонем за ознаковими шкалами Ч. Осгуда та згрупувавши їх за негативними / позитивними значеннями, ми проаналізували частотність уживання диференційних ознак фонем щодо їх асоціативних зв'язків із запропонованими значеннями осгудівських ознакових шкал, таких як «сила», «активність», «оцінка».

Як свідчать статистичні підрахунки, значення «звучання» асоціюється в германських мовах з губними, альвеолярними, піднебінними, шумними та сонорними приголосними. У слов'янських мовах шумні, дзвінки та ряд палатальних приголосних доповнюють список символічних ознак для характеристики ідеї «звучання». Тому спільними для передачі ідеї «звучання» у чотирьох мовах є губні, шумні та сонорні приголосні. Альвеолярні, піднебінні притаманні символізації «звучання» в германських мовах, а шумні дзвінки та шумні палатальні, сонорні палатальні й губні палатальні є специфічними, вузьконаціональними для слов'янських мов приголосними.

Ідея «світла» практично в усіх чотирьох мовах передається аналогічним інвентарем консонантних фонем: це губні (губно-губні), шумні альвеолярні, піднебінні, сонорні (зімкнено-проривні).

Як специфічні вузьконаціональні для германських мов можна виділити: губно-губний [w], міжзубний англійський [ð] та [θ] та німецький середньоязиковий [ç].

Специфічними вузьконаціональними для слов'янських мов є шумні, дзвінки та глухі, глухі губні та ряд палатальних приголосних. Тобто дзвінкість — глухість та палатальність є тими специфічними вузьконаціональними ознаками, які, по суті, і вирізняють систему консонантизму германських та слов'янських мов при асоціації звуків цих фонологічних систем з ідеями «звучання», «руху» та «освітлення».

В історії фонетики давно дискутується питання про те, що важливіше вивчати — артикуляцію мовлення чи його звучання. Приблизники артикуляційного опису стверджують: людина, коли вчиться говорити, навчається першим рухам язика, губ тощо. Тільки в такий спосіб вона може опанувати звуковий бік мови.

Без артикуляції це неможливо. Тому артикуляція первинна, тобто власне артикуляторне вчення — найважливіший аспект фонетичної науки. Необхідно також взяти до уваги, що описи найрізноманітніших звукових систем спочатку будувалися на аналізі артикуляції, оскільки численні артикуляційні характеристики можна спостерігати без спеціальних приладів. У сучасній фонетиці ця проблема розв'язується через тісний зв'язок між артикуляційними та акустичними характеристиками мовлення.

Порівнявши консонантні системи германських та слов'янських мов, можемо констатувати, що найвагоміша частка серед символічних фонем відводиться сонорним, які, власне, можуть бути прирівняні до голосних, бо в їхньому творенні основним є голос. Численні дослідження фоносемантичних явищ підтверджують цю думку, адже фонemi /t/, /l/, /m/, /n/, /p/ (герм.), /l/, /m/, /n/ (слов'ян.) найчастіше трапляються при дослідженні як прозових, так і поетичних текстів.

Провівши зіставний аналіз фонологічних систем англійської, німецької, української та російської мов та склавши порівняльну таблицю цих систем (див. табл. 3), можемо стверджувати, що суттєвою відмінністю в германських мовах є наявність у німецькій мові лабіальних довгих [y:, Ø] та коротких [Y, œ]. Проте в англійській мові є великий континуум дифтонгів, що значно розширює діапазон англійських вокальних фонем. Що стосується якісних параметрів, то проведені нами дослідження переконливо довели: суттєвих відмінностей у системі германських і слов'янських вокальних фонем немає.

Проте в системах вокалізму германських і слов'янських мов спостерігаються як кількісні, так і якісні відмінності. В англійській вокальній системі є 20 голосних, включаючи [a] коротке та [a:] довге, у слов'янських мовах ці фонemi різняться лише більшою або меншою тривалістю. Так, у російській мові дещо більша тривалість а, о, у, е, и, ы у наголошених складах, а в ненаголошених можуть зустрічатися тільки а, у, и, ы.

Незначні відмінності спостерігаються між приголосними германських мов. Так, в англійській мові існують міжзубні — глухий [θ] та дзвінкий [ð], яких немає в німецькій мові. Проте в німецькій мові є африката [pf]. Щодо якості вживання звуків істотних відмінностей немає. Лише приголосні [r^h], [t^h], [k^h] вимовляються з придихом.

Що стосується порівняльного аналізу систем консонантизму германських та слов'янських мов, то насамперед впадає у вічі велика кількість палатальних приголосних фонем — 14 одиниць. Власне ДОФ палатальність істотна при зіставленні систем консонантизму неспоріднених мов, а у фоносемантиці ця ознака має високий асоціативно-символічний, емотивний потенціал. Таким чином, при порівняльному дослідженні споріднених мов істотних розбіжностей у їхніх фонологічних системах не існує, а при зіставленні віддаленоспоріднених мов необхідно брати до уваги звукові характеристики довготи в системі вокалізму германських мов та палатальність — у системі консонантизму слов'янських мов.

Отже, розглядаючи фоносемантичну палітру мов світу, можна констатувати, що значущість стимулу при його реалізації, а в нашому випадку це звучання і як об'єкт звучання — фонема, формує в носія мови певні реакції, що залежать від численних як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів: історичного періоду, частотності уживання фонemi, темпу мовлення носія з навичками літературними або розмовними (літературний чи діалектний варіанти), темпераменту, тональності тощо — всі ці фактори і становлять процес формування реакції. Емотивна схильність, за відповідних обставин, дає звуку (фонемі) можливість передавати додаткову інформацію та реалізується через психологічну реакцію.

Таким чином, реалізація звучання може виступати і знаком думки носія мови, і ознакою його психічних переживань. Тобто встановлення певної межі між конкретною реалізацією фонемі як одиницею фонологічної системи мови та емотивною реалізацією диференційних ознак фонем доцільне тільки гносеологічно: у реальних мовленнєвих актах і комунікації раціональний та емоційний змісти важко розділити, адже наше мислення від природи є раціонально-емоційним явищем і самі думки виникають на основі додаткових конотацій, уявлень, тобто на базі першої сигнальної системи. Фонемі, морфемі, як складові елементи слова, формують цю одиницю з денотативним значенням, воно належить у своїй реалізації до другої сигнальної системи і не може існувати без своєї бази. Отже, повноцінна інтерпретація лексичної одиниці залежить від симбіозу денотативного та конотативного змісту, який підсилюється асоціативним сприйняттям диференційних ознак фонем при їх реалізації у мовленнєвому потоці.

(Чернівці)

V. I. KUSHNERYK

ON PHONOSEMANTIC UNIVERSALS IN THE GERMANIC AND SLAVONIC LANGUAGES

The article reveals the functioning of an associative-symbolic meaning in both close-affined and distant-affined languages. This problem was considered from the point of view of comparative analysis of various phonological systems by means of psycholinguistic experiment according to attributive scale.

There was raised the question on existence of phonosemantic universals and their status was defined.

Key words: phonosemanticism, phonosemantic universal, psycholinguistic experiment.